

PAWEŁ LETKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8322-5499>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

POWSTANIE I DZIAŁALNOŚĆ ROSYJSKO-LITEWSKIEJ KOMISJI HISTORYKÓW (2006–2018)

The Establishment and Activity of Russian-Lithuanian Commission of Historians (2006–2018)

WYRAZY KLUCZOWE: polityka historyczna, stosunki międzynarodowe, Litwa, Rosja, komisja historyków

KEYWORDS: historical policy, international relations, Lithuania, Russia, historical commission

ABSTRACT: The issues of the assessment of the common past play an important role in the mutual relations of the Russian Federation and the Baltic States. In Russian opinion, the establishment of joint commissions of historians was to reduce tensions on this line and improve the image of Russia abroad. Lithuania was the first of the Baltic countries to express a desire to dialogue with Russia on the common past – in 2006, the Joint Russian-Lithuanian was established. According to the declaration, the main goal of both committees was to activate scientific research, the conclusions of which could also be used in inter-state relations. The work of both committees was focused on historical events of the 20th century, and the main problem was the dispute over the interpretation of the seizure of the Baltic states by the USSR. In 2014, in connection with the events in Ukraine, Lithuania suspended the activities of the commission.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja jednej kwestii stosunków dwustronnych między Federacją Rosyjską a Litwą, wpisującej się w nurt polityki historycznej – powstania i działalności wspólnej komisji historyków.

Każde państwo ma pewną własną wizję przeszłości i realizuje bardziej lub mniej sformalizowaną politykę historyczną, dążąc do budowania pamięci historycznej w pożądanym kształcie. W kwietniu 2011 roku rosyjska Duma przyjęła oświadczenie wzywające władze Federacji m.in. do podjęcia wszelkich dostępnych środków politycznych i gospodarczych w odpowiedzi na rosnącą dyskryminację ludności rosyjskojęzycznej w krajach byłego ZSRR. Była to tylko jedna z wielu odsłon nasilającego się sporu o historię między Rosją a jej sąsiadami, który wiąże się ze świadomie realizowaną przez Kreml polityką historyczną (Włodkowska-Bagan 2012).

Po objęciu władzy przez Władimira Putina, szczególnie od 2004 roku, polityka historyczna Rosji stała się bardziej agresywna i nastawiona na stworzenie wizji

przeszłości spójnej z polityką państwa. W sposób szczególny dotyczyło to II wojny światowej oraz zajęcia przez ZSRR krajów bałtyckich. Gloryfikowano mocarstwową politykę ZSRR i nawiązywano do idei silnej Rosji. W mediach i prasie podejmowano tematy historyczne – dyskusje o nich odwracały uwagę społeczeństwa od bieżących problemów. Kluczową rolę w tej propagandzie odgrywała dezinformacja. Oczywiście fakty historyczne były modyfikowane i prezentowane na szerszym forum opinii publicznej (Szczygło 2009, 3 i n.; Moskwa 2014, 95).

Nadzieją na zmianę miała być prezydentura Dmitrija Miedwiediewa i rzeczywiście pojawiły się nowe akcenty. Na przykład jesienią 2009 roku, przy okazji Dnia Pamięci Ofiar Represji Politycznych, prezydent określił ZSRR jako państwo totalitarne i poddał krytyce tworzony pod dyktando Stalina powojenny ład międzynarodowy. Nie oznaczało to jednak rezygnacji z kreowania polityki historycznej. Nadal podtrzymywano tezę, że to właśnie ZSRR ma największe zasługi w ocaleniu Europy przed nazizmem (Pamyat' 2009). W nowej, zatwierdzonej przez prezydenta „Strategii bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej” zapisano, że wszelkie próby rewizji roli Rosji w historii stanowią zagrożenie jej bezpieczeństwa narodowego (Strategiya 2009).

Po ponownym objęciu przez Putina funkcji prezydenta nastąpił powrót do bezkompromisowej retoryki z lat 2000–2008. Sięgnięto po symbole z czasów ZSRR. Zmiany dotknęły także szkolnictwo. Pisane na początku lat 90. podręczniki wycofywano, zastępując je przygotowanymi w zgodzie z obowiązującą polityką władz (Moskwa 2014, 96-102).

Jednak ruchy, które na przełomie lat 80. i 90. XX wieku doprowadziły do upadku komunizmu i rozpadu ZSRR, a następnie doszły do władzy, budując nową tożsamość narodową, za głównego przeciwnika i obcego wybrały właśnie komunizm. To zrodziło problem rehabilitacji historycznego nacjonalizmu (często połączonego z etnicznym autokratyzmem) jako podstawy państwowości przerwanej przez komunizm. Jednocześnie pojawiło się zagadnienie współpracy różnych ruchów narodowych z nazizmem, których potępienie było zredukowane przez antykomunizm, i w końcu pamięć o niej została „oczyszczona” z odniesień do kolaboracji z III Rzeszą i stała się podstawą mitu o „narodowych siłach” walczących wspólnie z Hitlerem o niezależność od ZSRR.

Wizja przeszłości kreowana w państwach bałtyckich kłóci się z „pamięcią historyczną” Rosji, gdzie panuje ogólnonarodowy konsensus wokół wydarzeń II wojny światowej i potępienia współpracy z nazizmem. Według badań z 2016 roku 80% Rosjan uważa Dzień Zwycięstwa za główne święto państwowe, natomiast 87–88% respondentów wskazuje, że najważniejszym wydarzeniem XX wieku było zwycięstwo w walce z nazizmem. Co więcej, coraz mniej osób „dzieli się” tym zwycięstwem – przeważa przekonanie, że ZSRR pokonał III Rzeszę sam, bez sojuszników (Gudkov 2016). Dlatego też wszelkie interpretacje genezy i przebiegu

II wojny światowej ukazujące ZSRR w krytycznym świetle nie są tolerowane, co więcej próbuje się je zaszufładować jako „heroizację nazizmu”.

Pomimo wielu kontrowersji w interpretacji wspólnej przeszłości Litwa jako pierwsza z krajów bałtyckich wyraziła chęć dialogu z Rosją na ten temat¹ – w 2006 roku została powołana Wspólna Rosyjsko-Litewska Komisja Historyków (której początków można doszukiwać się we współpracy Instytutu Historii Litwy w Wilnie i Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk) (Rekeda 2013).

Decyzja w tej sprawie zapadła w styczniu 2006 roku, w czasie wizyty w Moskwie przedstawicieli Instytutu Historii Litwy (m.in. dyrektora Alvydasa Nikžentaitisa). Po spotkaniu m.in. z dyrektorem Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk prof. Aleksandrem Czubarjanem i jego współpracownikami podjęto decyzję o powołaniu wspólnej komisji historyków. Jej głównym celem miało być prowadzenie badań związanych z historią regionu Morza Bałtyckiego, organizacja konferencji naukowych, okrągłych stołów, seminariów dla młodych historyków, szczególną zaś uwagę miano poświęcić podręcznikom szkolnym. Jako priorytet wskazano badania nad paktem Ribbentrop-Mołotow i wydarzeniami 1940 roku. Pierwsze posiedzenie komisji odbyło się w Wilnie, gdzie zorganizowano konferencję na temat stanu badań i oceny stosunków litewsko-rosyjskich w historii (Lietuvos 2006).

Pokłosiem pierwszego posiedzenia Rosyjsko-Litewskiej Komisji Historyków był zbiór dokumentów „Rosja i Litwa w latach II wojny światowej (marzec 1939 – sierpień 1940)”, zaprezentowany 9 czerwca 2006 roku. Praca została wydana w Wilnie pod egidą Instytutu Historii Litwy oraz Instytutu Historii Powszechnej RAN. Minister spraw zagranicznych Litwy Antanas Valionis ocenił to wydawnictwo jako „litewską wersję wydarzeń z okresu przedwojennego”. Publikacja od początku wywołała burzliwą dyskusję i kontrowersje, zwłaszcza po stronie rosyjskiej. Michaił Demurin (w latach 2000–2005 zastępca dyrektora II Departamentu Europejskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, nadzorujący stosunki z Litwą, Łotwą i Estonią, który 5 marca 2005 odmówił zaakceptowania kursu na „stosunki dobrosąsiedzkie i współpracę z rusofobicznymi reżimami w Wilnie, Rydze i Tallinie” i zrezygnował ze służby państwowej) ocenił ją jako kolejny ze środków promowania przez Wilno, Rygę i Tallin koncepcji „okupacji”. Krytyce poddał zwłaszcza artykuł wprowadzający autorstwa Natalii Lebidiewej z Rosyjskiej Akademii Nauk, który „uczynił z tej instytucji narzędzie w rękach sił wrogich Rosji”. Demurin określił Lebidiewą jako sympatyczkę sił litewskich (i polskich), która z powodu braku nadzoru ze strony Czubarjana zamieściła w artykule swą „prywatną opinię”, jak później tłumaczył przewodniczący rosyjskiej części komisji (Mikhail 2006; Aleksandrova 2018). Powodem negatywnej opinii było określenie wydarzeń z 1940 roku mianem „okupacji”.

¹ Powstanie i działalność Rosyjsko-Łotewskiej Komisji Historyków były tematem wystąpienia autora na I Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej „Pamięć – historia – tożsamość”, Opole, 14–15.06.2018.

Drugie spotkanie odbyło się w Moskwie, natomiast trzecie posiedzenie 16 września 2008 roku otworzyło międzynarodową konferencję naukową w Wilnie „Imperium i ludzie w XIX wieku”. Wzięli w nim udział m.in. przedstawiciel Ministerstwa Edukacji i Nauki Giedrius Viliūnas, Ministerstwa Spraw Zagranicznych Laimonas Talat-Kelpša oraz rosyjski ambasador Władimir Czchikwadze (Trećią 2008).

Prace komisji nie przebiegały jednak z intensywnością odpowiadającą oczekiwaniom obydwu stron. Może o tym świadczyć spotkanie ministrów Ažubalisa i Ławrowa w Wilnie 6 grudnia 2011 roku, przy okazji posiedzenia Rady Ministerialnej OBWE. Litewski polityk mówił wówczas o potrzebie intensyfikacji pracy, co miało się spotkać ze zrozumieniem strony rosyjskiej (Ažubalis 2011).

15 lutego 2013 roku w siedzibie litewskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych odbyła się prezentacja drugiego tomu wydawnictwa źródłowego „Rosja i Litwa w latach II wojny światowej”. Wziął w niej udział m.in. minister spraw zagranicznych Linas Linkevičius i rosyjski ambasador Czchikwadze. Litewski dyplomata podkreślał, że wydanie zbioru dokumentów jest dowodem istnienia klimatu współpracy i wypracowania dobrego algorytmu wspólnych działań historyków, który przydałby się także w stosunkach międzypaństwowych. Występujący po nim Czchikwadze stwierdził, że wspólna komisja jest formatem umożliwiającym debatę i profesjonalne podejście do trudnych tematów. Odnosząc się bezpośrednio do publikacji, mówił, że dokumenty w niej zawarte pokazują „względnie spokojny” przebieg „inkorporacji” Litwy do ZSRR. Odwoływał się przy tym do artykułu wstępnego Česlovasa Laurinavičiusa, który okres od sierpnia 1940 do sierpnia 1945 roku podzielił na 4 etapy. W trakcie pierwszego (do czerwca 1941 roku) zdaniem historyka nie było oznak sprzeciwu wobec wkroczenia wojsk radzieckich (z wyjątkiem protestów litewskich dyplomatów akredytowanych w różnych państwach), co do dziś stanowi podstawę do różnego rodzaju spekulacji. Natomiast czwarty etap – wyzwolenie od nazistów – nie przyniósł Litwie niepodległości, lecz stalinowski terror, który spotkał się z oporem społeczeństwa, a walka zbrojna trwała jeszcze wiele lat (Linkyavichus 2013).

W porównaniu z pierwszym tomem ten został przyjęty w Rosji bez większych emocji. Dyrektor Fundacji Pamięć Historyczna Diukow ocenił go pozytywnie, chociaż zwrócił uwagę na pominięcie istotnych jego zdaniem dokumentów (np. pokazujących, że wiele państw uznało *de facto* i *de iure* przynależność Litwy do ZSRR). Diukow odpowiedzialnością za ten stan rzeczy obarczył ponownie Lebidiewą, która przygotowywała dokumenty ze strony rosyjskiej, twierdząc, że nie ma ona „odpowiednich kompetencji akademickich”. Ponadto jego zdaniem historycy litewscy w swojej pracy podlegają ograniczeniom natury politycznej, czego dowodzi sfinansowanie publikacji przez MSZ (Novikov 2013).

Miesiąc później przewodniczący ze strony litewskiej Nikžentaitis stwierdził, że współpraca między historykami układała się poprawnie (zwłaszcza przy przygotowywaniu publikacji), ponieważ wszyscy starali się zrozumieć argumenty strony

przeciwnej. Niestety, zwłaszcza po pierwszej publikacji ani Rosjanie, ani Litwini nie mogli pochwalić się poparciem własnych polityków. Nikžentaitis sugerował, że aby komisja mogła swobodnie działać, jej patronami nie powinni być prezydenci czy ministerstwa spraw zagranicznych, ale ministerstwa nauki i edukacji (Rekeda 2013).

Wkrótce nad pracami komisji cieniem położył się konflikt o Krym. Strona litewska w odpowiedzi na wydarzenia na Ukrainie w 2014 roku zawiesiła działalność w ramach komisji (Darbas 2015).

Przełom przyniósł dopiero 2017 rok. W tym właśnie roku prof. Czubarjan, zapowiadając wznowienie prac Rosyjsko-Łotewskiej Komisji Historycznej, wspomniął, że być może dołączą do niej historycy litewscy (Chubarian 2017). Nie określił, czy miałyby to być jednorazowe wydarzenia, czy taki format zostałyby na stałe.

Ciekawe, że litewskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, oceniając relacje z Rosją w 2017 roku, stwierdziło, iż mimo niekorzystnej atmosfery politycznej kontynuowana była praktyczna współpraca w obszarach ważnych dla Wilna i jako jeden z nich wskazało kontynuację prac Rosyjsko-Litewskiej Komisji Historyków (Želnieņe 2018).

Przełomem okazało się seminarium poświęcone setnej rocznicy odzyskania przez Litwę niepodległości, zorganizowane właśnie przez komisję w dniach 17–18 kwietnia 2018 roku w Moskwie. Przy okazji omówiono kwestię opublikowania kolejnego tomu dokumentów („Litwa – Rosja Radziecka w latach 1917–1920”) oraz wskazano kierunki badań, które stanowić miały priorytet w działaniach komisji: konsultacje dotyczące przygotowania podręcznika historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, Litwa w Imperium Rosyjskim i Litwa w czasach sowieckich (przede wszystkim aspekty społeczne, religijne i ekonomiczne). Oprócz członków komisji w wydarzeniu wzięli udział także ambasador w Moskwie Remigijus Motuzas, kierownik wydziału litewskiego II Departamentu Europejskiego MSZ Rosji Andriej Skackow i doradca prezydenta Rosji ds. międzynarodowej współpracy kulturalnej Michaił Szwydkoj (Bendra 2018; Torin 2018).

W 2018 roku na czele komisji stali dyrektor Litewskiego Instytutu Historycznego Rimantas Miknys (od 2008 roku również przewodniczący strony litewskiej w Polsko-Litewskiej Komisji Podręcznikowej) i Aleksander Czubarjan.

Gudkov, dyrektor Centrum Jurija Lewady, zauważa, że pamięć historyczna Rosjan jest bardzo krótka, a wiedza historyczna większości społeczeństwa znikoma. I nawet gdy odwołują się do wydarzeń z przeszłości, to nie znaczy, że mają duży zasób informacji i rozumieją ich kontekst historyczny i współczesny (Gudkov 2016). Dlatego konsekwentnie realizowana polityka historyczna władz Federacji Rosyjskiej przynosi wymierne skutki, przede wszystkim w polityce wewnętrznej.

Kwestie oceny wspólnej przeszłości odgrywają niebagatelną rolę także w stosunkach dwustronnych, zwłaszcza w relacjach Rosji i państw bałtyckich. Jednym z celów Rosji jest osłabienie międzynarodowej pozycji Litwy, Łotwy i Estonii, a jedną z metod ukazywanie ich jako krajów, gdzie „gloryfikuje się nazizm” lub „pisze

na nowo historię”. Strona rosyjska stara się umiędzynarodowić spory historyczne z państwami bałtyckimi, zwłaszcza te, które dotyczą „rehabilitacji nazizmu”.

Powstanie wspólnych komisji historyków miało zmniejszyć napięcia na tej linii, ale przede wszystkim poprawić wizerunek Rosji za granicą. Z kolei w państwach bałtyckich „polityka historyczna” stała się przedmiotem uwagi państwa nie tylko jako narzędzie dekomunizacji, lecz także budowania nowej tożsamości narodowej.

Część rosyjskich mediów krytycznie nastawiona do współpracy historycznej, a raczej celów, jakie stawiała sobie druga strona, starała się pokazać członków komisji (a zwłaszcza jej przewodniczących) jako osoby o małej wiarygodności, wszelkimi sposobami próbując ukazać je w negatywnym świetle. Według części rosyjskich obserwatorów komisje miały być dla państw bałtyckich narzędziem nacisku na Moskwę, aby ta uznała koncepcję okupacji. Oczywiście, stronie rosyjskiej zależało, aby tak niewygodne pojęcia jak „okupacja” czy „ludobójstwo” pojawiały się jak najrzadziej. Obie strony oskarżały się wzajemnie o upolitycznienie historii i zbytnią uległość historyków wobec swoich rządów, które przeszłość traktują w sposób instrumentalny.

Mimo wszystkich kontrowersji należy podkreślić, że była to próba stworzenia forum do dyskusji z Rosją nad spornymi problemami wspólnej historii i poszukiwania możliwości zbliżenia stanowisk. Wymiernym efektem prac Rosyjsko-Litewskiej Komisji Historyków była publikacja dwóch tomów archiwaliów, które ukazały się w 2006 i 2013 roku. Wydaje się, że wydawnictwa zostały przyjęte z zadowoleniem przez stronę litewską i z dużo większą rezerwą przez Rosję.

Bibliografia

- ALEKSANDROVA 2018: Aleksandrova, V. (2018), «Latviya i istoricheskaya nauka – veshchi nesovmestimuye». [Александрова, В. (2018), «Латвия и историческая наука – вещи несовместимые».] W: <https://www.rubaltic.ru> [dostęp 20.02.2019].
- AŽUBALIS 2011: A. Ažubalis Rusijos ministru: okupacijos klausimas liks darbotvarkėje, Lietuva tęs energetikos reformas. W: <https://www.delfi.lt> [dostęp 22.02.2019].
- BENDRA 2018: Bendra Lietuvos ir Rusijos istorikų komisija Maskvoje paminėjo Lietuvos valstybės atkūrimo 100-metį. W: <https://www.urm.lt> [dostęp 23.02.2019].
- CHUBARIAN 2017: Chubar’yan: rossiysko-latviyskaya komissiya istorikov vozobnovit rabotu. [Чубарьян: российско-латвийская комиссия историков возобновит работу.] W: <https://ru.sputniknews.com> [dostęp 22.02.2019].
- DARBAS 2015: Darbas su kolegomis iš Rusijos sustojo. W: <https://www.delfi.lt> [dostęp 19.02.2019].
- GUDKOV 2016: Gudkov, L. (2016), Proslavleniye Pobedy – sposob kollektivnogo samoutverzhdeniya. [Гудков, Л. (2016), Прославление Победы – способ коллективного самоутверждения.] W: <https://lenta.ru> [dostęp 19.02.2019].
- LIETUVOS 2006: Lietuvos ir Rusijos istorikai kurs bendrą komisiją. W: <https://www.delfi.lt> [dostęp 19.02.2019].
- LINKYAVICHUS 2013: Linkyavichyus: narabotki istorikov Litvy i RF mozhno privlech’ i k dvukhstoronnim otnosheniyam. [Линкявичюс: наработки историков Литвы и РФ можно привлечь и к двухсторонним отношениям.] W: <https://ru.delfi.lt> [dostęp 22.02.2019].

- МИХАИЛ 2006: Mikhaïl Demurin: Letom 1940 goda imela mesto ne okkupatsiya, a fiasko gosudarstvennosti pribaltiyskikh stran. [Михаил Демури́н: Летом 1940 года имела место не оккупация, а фиаско государственности прибалтийских стран.] W: <https://regnum.ru> [dostęp 19.02.2019].
- MOSKWA 2014: Moskwa, D. (2014), „Putinowska” wizja przeszłości. Nowa koncepcja nauczania historii w świetle polityki historycznej Federacji Rosyjskiej. W: *Historia i Polityka*. 11 (18), 93-106.
- NOVIKOV 2013: Novikov, A. (2013), Istorik Dyukov: «Nado izuchat’, a nepolitcheski ispol’zovat’ proshloye». [Новиков, А. (2013), Историк Дюков: «Надо изучать, а не политически использовать прошлое».] W: <https://www.rubaltic.ru> [dostęp 23.02.2019].
- РАМУАТ’ 2009: Рамуат’ o natsional’nykh tragediyakh tak zhe svyashchenna, kak pamyat’ o pobedakh. [Память о национальных трагедиях так же священна, как память о победах.] W: <http://kremlin.ru> [dostęp 20.02.2019].
- РЕКЕДА 2013: Rekeđa, S. (2013), Nikzhentaytis: dialog istorikov Rossii i Litvy – primer politikam. [Рекеда, С. (2013), Никжентайтис: диалог историков России и Литвы – пример политикам.] W: <http://www.rubaltic.ru> [dostęp 22.02.2019].
- STRATEGIYA 2009: Strategiya natsional’noy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii do 2020 goda. [Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года.] W: <http://www.scrf.gov.ru> [dostęp 21.02.2019].
- SZCZYĞŁO 2009: Szczygłó, A. (2009), Propaganda historyczna Rosji w latach 2004–2009. Warszawa.
- TORIN 2018: Torin, A. (2018), Sovmestnaya komissiya istorikov Rossii i Litvy vozobnovlyayet rabotu. [Торин, А. (2018), Совместная комиссия историков России и Литвы возобновляет работу.] W: <https://interaffairs.ru> [dostęp 23.02.2019].
- TREČIA 2008: Trečią kartą susirinko dvišalė Lietuvos ir Rusijos istorikų komisija. W: <http://www.smm.lt> [dostęp 21.02.2019].
- WŁODKOWSKA-BAGAN 2012: Włodkowska-Bagan, A. (2012), Soft Power w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec państw „bliskiej zagranicy”. W: *e-Politikon*. 3, 38-59.
- ŽELNIENĖ 2018: Želnienė, L. (2018), Tiesa ar melas? Saulius Skvernelis: „Su Rusija neturime absoliučiai jokių kontaktų”. W: <https://www.15min.lt> [dostęp 22.02.2019].

